

УДК 378.146.3

Практичні заняття як форма контролю навчальних досягнень студентів (історичний аспект)

Світлана Золотухіна,

доктор педагогічних наук, професор,
Харківський національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди,

Олег Пташний,

кандидат педагогічних наук, доцент,
Харківський національний автомобільно-дорожній університет

Аналіз стану викладання у вищих навчальних закладах початку ХІХ століття дозволяє виділити два «напрями», які міцно встановилися у навчальному процесі того часу, — «лекційний» та «екзаменаційний». Практично всюди процес викладання цілком був побудований на основі лекційного (тобто одностороннього) навчання, а контроль навчально-пізнавальної діяльності здійснювався у формі іспитів — перевідних та підсумкових. Результати навчання визначалися результатами іспитів, при цьому ніяк не враховувався сам процес набуття знань, хід роботи студента протягом періоду навчання. Під впливом майбутніх екзаменів лекції часто будувалися не так, щоб показати досягнення та красоту науки, яка вивчалась, а щоб «правильно відповісти» на екзамені. За словами М.І. Пирогова [7] цей «екзаменаційний напрям» у викладанні був «гробом любознання» та вів «не стільки до знання, скільки до офіційного звіту про нього». Поточному ж контролю при існуючому «лекційному напрямі» як би не заходилося місця у вищій школі, він був складовою шкільного або гімназичного навчання. Втілення поточного контролю у навчальний процес вишів могло

б послабити «екзаменаційний напрям» у навчанні.

Прогресивні керівники вищих навчальних закладів та викладачі розуміли необхідність поточного контролю. Дослідники даного періоду відзначають, що «частина викладачів проводила опитування студентів на кожній лекції протягом 10-15 хвилин, а деякі займалися цим після двох-трьох лекцій, відводячи на це чергове заняття». Почали з'являтися так звані репетиції, що являли собою повторення пройденого шляхом опитування студентів, колоквиуми, які у деяких університетах були обов'язковими для бажаючих отримувати стипендії і являли собою бесіди викладача зі студентами з вивчених розділів науки [1,2].

З причини відсутності регламентуючих вказівок Міністерства народної освіти про порядок проведення поточного та періодичного контролю в університетах викладачі на свій розсуд використовували поточний контроль у навчальному процесі. Як і у наш час, часто вирішальним фактором при цьому була особистість керівника навчального закладу, його спроможність взяти на себе відповідальність за належне адміністру-

вання процесу контролю, зробити так, щоб його результати правильно враховувались при призначенні стипендій студентам та визначенні різних заходів заохочення та покарання [9].

б'єм застосування поточного контролю у навчальному процесі значно зріс із введенням у нього практичних занять. Як відомо [8], початок активного становлення та еволюції цієї форми навчання можна віднести до другої половини ХІХ століття, бо саме в цей період суттєво реформувалась система освіти і, зокрема, вища школа. Справа тут не тільки у тому, що з'явилися регламентований час та місце для проведення всебічних контролюючих процедур. Правильно організоване практичне заняття само по собі являло форму здійснення поточного контролю, самоконтролю та активізації студентів, навіть якщо у ході його не проводилося ніяких спеціальних контролюючих заходів. Розуміння цього відбувалося поступово, з процесом становлення практичного заняття як форми навчання. Кажучи сучасною мовою, методики починали вдосконалюватися та розвиватися у напрямку активних методів навчання (див., наприклад, [11]).

Введення у навчальний процес практичних занять у деякій мірі розв'язувало ще одну проблему, притаманну «лекційному напрямку». Пасивне слухання лекцій зовсім не давало можливості для самореалізації студентів, застосування отриманих знань та відпрацювання вмінь. Цей етап начебто відкладався до закінчення навчального закладу. А на практичних заняттях буквально з перших днів навчання можна було проявити себе, особливо у тих випадках, коли такі заняття моделювали елементи майбутньої діяльності студента. Зауважимо, що і у наш час таке моделювання є важливим елементом процесу навчання [10].

Аналіз архівних матеріалів дозволяє судити про те, як реалізовувалась контролююча функція практичних занять у різних навчальних закладах, на різних факультетах.

Після введення в дію статуту 1863 року Міністерство народної освіти та Ради університетів стали приділяти питанням поточного контролю значно більше уваги. Наприклад, у правилах, складених Радою університету св. Володимира у тому ж 1863 році містилась вимога участі студентів у практичних заняттях, а відгуки викладачів про ці заняття студентів повинні були прийматися до уваги при звільненні студентів від плати за прослуховування лекцій, при призначенні стипендій, а також при наданні вчених ступенів та звань [2]. По суті це означало, що сама присутність студента на практичних заняттях та його робота на них визнавалися керівництвом університету як фактори, що характеризують студента, його підготовленість, старанність, якість засвоєння ним навчального матеріалу. Викладачі наділялися правом судити про успіхи студента по його роботі на практичних заняттях, а не тільки за результатами опитувань, контрольних робіт або екзаменів. Тим самим визнавалась контролююча функція практичних занять.

Відзначимо, що матеріальна база, необхідна для проведення практичних занять, у багатьох університетах до початку досліджуваного періоду вже в основному сформувалась. Наприклад зі звітів Харківського університету початку 50-х років видно, що там з'явилися терапевтична, хірургічна та акушерська клініки, фармацевтичний кабінет, ветеринарне відділення, анатомічний кабінет, а також хімічна лабораторія, мінералогічний, фізичний, технологічний, архітектурний, зоологічний, агрономічний кабінети та ботанічний сад [1].

Осмилення контролюючої функції практичних занять поступово приводило до розуміння, що і періодичний контроль може здійснюватись не тільки класичними контрольними роботами чи колоквиумами. Позааудиторна робота студента, особливо та, що моделює його майбутню професійну діяльність, також може розглядатися як форма періодичного контролю. Наприклад, достатньо поширеною у

той час була робота частини студентів над так званими творами, яка являла собою не тільки попередню підготовку матеріалів до дисертацій для отримання ступеня кандидата (що було характерно у першу чергу для слухачів старших курсів) та виконання творів, передбачених правилами отримання деяких категорій стипендій, але й добровільний науковий пошук молоді у цікавих їм розділах дисциплін, який здійснюється за їх власним вибором, за згодою та керівництвом викладачів. Наприклад, у Харківському університеті на початку досліджуваного періоду кількість таких творів з різних дисциплін коливалась від одного-двох десятків майже до ста, у зв'язку з чим факультети навіть організовували особливі засідання, на яких заслуховувались кращі студентські роботи. Зазначимо, що серед них були і твори згодом відомих вчених, таких як філолога А. Потебні та біолога І. Мечникова. Роботи, визнані гідними публікації, друкувались не тільки в університетських виданнях, але й в «Харьковских губернських ведомостях», в різних спеціалізованих збірниках. Так, студентські дослідження того ж І. Мечникова публікувались в «Записках Петербургской академии наук», в журналі «Archiv für Anatomie und Physiologie». А у ряді випадків кращі студенти навіть брали участь у підготовці навчальних посібників. Як згадував студент того часу Ф. Буслаєв, конспекти лекцій, складені ним та його товаришами під керівництвом викладача, останній видав у трьох томах, та у передмові вказав їх всіх як учасників складання цього видання.

Зазначимо, що важливим засобом, призначеним для подолання неуспішності, був і адміністративний контроль відвідування занять, який передбачав деякі спеціальні заходи. Так, наприклад, ще у 1849 році попечитель Київського навчального округу наказав ввести в університеті св. Володимира особливі книги з кожного предмету, що вивчався (журнали обліку відвідування), у яких реєструвались результати перекличок, які проводилися професорами. Студен-

ти, що пропускали заняття без поважних причин, піддавалися «негайному стягненню, відповідно до їх винності» [4].

Визнання контролюючої функції практичних занять іноді підспудно приводило до їх певного адміністрування, втілення у них таких складових, які б дозволяли більш об'єктивно судити про успіхи студентів. Так, вже в правилах, складених радою університету св. Володимира у 1863 році, більш чітко установлювались форми практичних занять, які у відповідності з параграфом 37, полягали: «1) у наукових бесідах студентів під керівництвом викладачів; 2) в усному викладенні студентами якоїсь частини науки за одним, або декількома класичними творами; 3) у письмових відповідях, написаних в аудиторії, на питання викладачів; 4) у розборі та тлумаченні джерел; 5) у творах на теми, запропоновані викладачами, або вибрані самими студентами; 6) у практичних дослідженнях, що проводяться під керівництвом професорів у лабораторіях, клініках та інших навчально-допоміжних закладах».

Аналогічне означення практичних занять містилось і у «Правилах для студентів та сторонніх слухачів лекцій у Харківському університеті», виданих у 1864 році.

Поєднання навчальної та контролюючої функцій практичного заняття вимагало оптимізації розподілу навчального часу, яке виражалось у поєднанні практичного заняття із самостійною домашньою роботою студента. Так, аналіз історико-педагогічної літератури того часу свідчить, що, наприклад, для студентів історико-філологічних факультетів поширеною формою практичних занять був «критичний розбір існуючих ... робіт, причому студенти попередньо і ґрунтовно знайомилися з ними дома, повинні були самі виправляти помилкові факти і висновки, які вони помічали, керуючись тими відомостями, що їм повідомлялись на лекціях». Наприклад, з предмету «Історія російської словесності та російської мови», як свідчать сучасники тієї епохи, задавалася кожному студенту

«особлива задача, розв'язання якої потребує його ознайомлення з пам'ятниками або древньої писемності, або народної словесності, або ж з письменником не тільки з друкованих видань його самого, але й з інших сучасних видань, а почасти і по рукописах». Причому, «до занять такого роду студенти повинні були готуватися кожен раз дома» [5].

Однією з форм практичної роботи та методом контролю були семінари, введені наприкінці 60-х років XIX століття, у зв'язку з розпорядженням міністра народної освіти залучати студентів «до серйозних занять під керівництвом викладачів», у результаті чого у Санкт-Петербурзькому та Московському університетах були організовані семінари з цілого ряду гуманітарних дисциплін: у Харківському університеті та університеті св. Володимира — з історії, у Казанському — з історії та російської мови. Як приклад наведемо дані про роботу історичного семінару у Казанському університеті, необхідність якого аргументувалась тим, що «ставлячись на лекціях лише пасивно до предмету, слухач без практичних занять довго не може впоратись з задовільною розробкою даного матеріалу. В заняттях практичних студент, який своєю спеціальністю вибрав історію, працюючи над певною задачею, піддає себе суду викладача та товаришів на кожній фазі свого труда. Важливість висновків, при успішному ході занять, оцінюється з усіх боків. З тим разом досягається й педагогічна мета — вміння ясно викласти відому задачу, чи буде вона фаховою, чи загального змісту».

Робота семінару полягала у тому, що бажачі слухачі «без розрізнення курсу», могли брати участь в обговоренні творів, виконаних окремими студентами у відповідності із заздалегідь визначеними керівником темами. Змістом же самих творів був переклад певних античних та середньовічних літописів «для вправ у мові та термінах, з обов'язковим викладенням поглядів на зміст та значення пам'ятника». Така форма роботи викли-

кала велику цікавість слухачів, вводила їх у широке коло фактів та проблем, що розглядалися, спонукала учасників знайомитись, хоча б в загальних рисах, з документами різних епох, а потім у процесі обговорення творів на основі попередньо виявлених самостійно і поміркованих відомостей спростовувати погляди автора або погоджуватися з ними [6].

Щодо контролюючої функції таких семінарів, вона бачиться ширшою та глибшою, ніж звичайних практичних занять. Тут робота студента оцінювалась не тільки викладачем, але й широким колом професійно орієнтованих колег — студентів, навіть сторонніх слухачів та учасників. Після вдалого виступу чи полеміки на семінарі студент набував популярності, репутації та шанобливого ставлення оточення. Згодимось, що таке оцінювання для нього набагато вагомніше, ніж просто відмітка викладача.

Зплином часу діяльність подібних семінарів постійно розширювалась та активізувалась, їх контролююча функція адміністративно робилась більш вагомою. Так, через десятиліття, у тому ж Казанському університеті семінари були вже обов'язковими для стипендіатів та студентів двох старших курсів, які готували себе до подальшої викладацької діяльності, та проводилися з російської словесності, історії та географії Російської імперії, загальної історії та географії, з грецької та латинської словесності. [6].

Згаданий такий вид практичної роботи та засіб контролю, як твори з ряду предметів, що вивчалися, спочатку бувший обов'язковим, після введення у дію Статуту 1863 року став використовуватися «тільки для осіб, що претендували на звільнення від плати за слухання лекцій, на стипендії та виплати». Однак, через деякий час окремі факультети та університети повернулися до цієї форми контролю. Так, наприклад, юридичний факультет університету св. Володимира у 1867 році запропонував знову ввести обов'язковість творів для усіх студентів. Рада університету, розглянувши цю пропозицію, суттєво

змінити її, доповнивши діючі на той час правила для студентів параграфами, у відповідності до яких студенти усіх факультетів (крім медичного, до якого через декілька років був приєднаний і фізико-математичний) були зобов'язані надати два твори, відповідно для семестрового та річного екзаменів. При цьому, відмітки з даних творів «приймалися до уваги» при усних іспитах (семестрових, річних або остаточних) з відповідного предмету. Теми для цих творів пропонувалися щорічно факультетами або самостійно обиралися студентами зі схвалення факультету. Дане доповнення було відображено і у нових правилах університету св. Володимира, затверджених у 1872 році.

Такі твори згодом стали обов'язковими і на ряді факультетів деяких інших університетів: у Харківському університеті (на історико-філологічному факультеті) — з 1870/1872; в Казанському університеті вони могли назначатися на розсуд факультетів [5]

У процесі становлення практичних занять та посилення їх контролюючої функції виникало питання раціонального поєднання поточного контролю з періодичним та підсумковим. Стимулювання студентів до систематичних занять було б більш ґрунтовним, якщо б позитивні результати поточного контролю могли б послабити, скажімо, екзаменаційне навантаження на них. У цьому плані можна відзначити, що, наприклад, у Санкт-Петербурзькому технологічному інституті існували так звані «освободительные репетиции», суть яких полягала у тому, що з дозволу викладача студент міг би здати їх з окремого розділу, або з предмету в цілому. При оцінці «цілком задовільно» даний розділ (або предмет повністю) автоматично зараховувався на перевідному екзамені. Більш того, оскільки обов'язкові репетиції передбачалися тільки на першому-другому курсах, з дозволу навчального комітету подібні репетиції могли проходити й на старших курсах; аналогічна практика існувала і у Харківському Технологічному інституті.

Семестрові та перевідні іспити залишалися значимим засобом більш об'єктивної диференціації студентів при призначенні їм стипендій та різного роду заохочень. У ряді університетів семестровим іспитам піддавалися тільки особи, що претендували на певні пільги — стипендії, допомоги, звільнення від плати за навчання.

Після затвердження статуту 1884 року порядок організації поточного та періодичного контролю став більш чітко регламентуватися «Правилами о зачете полугодий студентам Императорских Российских университетов». У цих правилах встановлювалась мета «зачета полугодий» — забезпечення «правильного, систематичного заняття студентами предметами факультетів».

Разом із тим, у «Правилах» підкреслювалося, що одне тільки справне відвідування лекцій не забезпечує старанного відношення студента до навчання, так як старанність студента обумовлюється також неухильною участю його у обов'язкових для нього семінарах та практичних вправах, сумлінним виконанням усіх заданих з предмету завдань».

Втім, корисність деяких пунктів «Правил» була достатньо спірною. Наприклад, вимога складати «послідовно, день у день» конспекти лекцій, пред'явлення яких у «сумнівних випадках» могло «бути одним з доказів старанності студента, якщо своїми поясненнями по змісту лекцій він доведе, що записи у конспекті зроблено ним самим». Аналогічні вимоги висувались і відносно домашніх письмових робіт (творів, перекладів та ін.), які виконувались за завданням викладача та подавалися в обумовлені терміни для того, щоб «викладач впевнився з особистих пояснень, що робота виконана самим студентом».

Відзначимо, що більш серйозну увагу, порівняно з університетами, приділяли поточному контролю в 60-х — 70-х роках у ліцеях, а також у спеціальних вищих навчальних закладах. Наприклад, у звітах Демидівського ліцею та ліцею князя Безбородько за 1864 рік знаходимо

дані про те, що «для посилення навчальної діяльності студентів та контролю над їхніми заняттями» професори та викладачі під час читання лекцій та у кінці занять зверталися до учнів з питаннями, які відносилися як до пройденого раніше, так і до вивченого зараз, щоб «бачити ступінь розуміння та уважності своїх слухачів», організовували диспути в аудиторії з творів, які готували студенти, у відповідності із задалегідь визначеними індивідуальними темами. Також практикувалися вивчення завдань додому, виконання учнями хімічних та фізичних дослідів. Частина професорів проводила для бажаючих додаткові заняття із розбором як навчального матеріалу, так і матеріалу, що не був включений до програми викладання. У повсякденну практику навчальної роботи входили й репетиції, що проводилися як наприкінці семестру, так і протягом всього навчального року.

Відзначимо, що питання, пов'язані зі здійсненням поточного контролю навчально-пізнавальної діяльності студентів, більш повної реалізації контролюючої функції практичних занять, оптимального поєднання поточного контролю з іншими його видами актуальні й зараз. Аналіз історико-педагогічної літератури, архівних документів досліджуваного періоду дає підставу стверджувати, що становлення форм контролю, які застосовувалися у ході навчального процесу та базувалися на контролюючій функції практичних занять в основному завершилися у 60-х роках ХІХ століття, після чого переважно здійснювалось вдосконалення їх методів.

Литература

1. *Отчет* о состоянии императорского Харьковского университета за 1849/50 академический год. — Харьков : Тип. ун-та, 1850. — 106 с.
2. *Правила*, составленные советом университета св. Владимира и утвер-

жденные попечителем, на основании университетского устава 1863 года // Журнал Министерства Народного Просвещения. — 1863. — Ч. 120. — Приложения. — С. 56-72.

3. *Правила* для студентов и посторонних слушателей лекций в Харьковском университете // Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. — Т. 3 (1850-1864). — СПб. : Тип. Акад. наук, 1867. — С.904-925.

4. *Владимирский* — Буданов М.Ф. История императорского университета св. Владимира. — Т.1. — Киев : Тип. ун-та св. Владимира, 1884. — 674 с.

5. *Известия* о деятельности и состоянии наших учебных заведений // Журнал Министерства Народного Просвещения. — 1872. — Ч. 162. — Отд. «Современная летопись». — С. 1- 35.

6. *Известия* о деятельности и состоянии наших учебных заведений // Журнал Министерства Народного Просвещения. — 1871. — Ч. 156. — Отд. «Современная летопись». — С. 121-205.

7. *Пирогов Н.И.* Избранные педагогические сочинения. — М. : Изд-во АПН РСФСР, 1952. — 702 с.

8. *Золотухіна С.Т., Пташний О.Д.* Особливості організації та проведення практичних занять у вищих навчальних закладах другої половини ХІХ ст. // Педагогіка та психологія. Збірник наукових праць. — 2017. — Вип. 57. — Харків, ХДПУ ім. Г.С. Сковороди. — С. 84-91.

9. *Лосева Н.М.* Сучасний підхід до вивчення особистості керівника освіти / Н.М. Лосева, Е.К. Степаненко // Педагогіка і психологія — № 3(68). — 2010. — С. 64-73.

10. *Лосева Н.М.* Розвиток ідеї самореалізації особистості / Н.М.Лосева // Рідна школа. — №5 — 2004. — С. 71-74.

11. *Лосева Н.М.* Активні методи навчання в курсі аналітичної геометрії // Дидактика математики: проблеми і дослідження: міжнародний збірник робіт — Донецьк : ДонНУ, 2008. — № 29. — С. 29-34.

30.05.2018